

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ ԵՒ ԱԳԱՅԱՆԳԵՂՈՍ

Վաղուց գիտուած է որ Մաշտոցի վարքին և Ագաթանգեղոսի Գառմուժեան մէջ կը գտնուին աւելի քան տասնեակ մը հատուածներ, որոնք համարուած են ընդ-միջարկութիւններ, փոխադրուած, անյայտ անձի մը ձեռքով. վարքի բնագրէն Ագաթանգեղոսի բնագրին: Այդ հատուածներէն շատերուն մէջ կը նշմարուի գիտում մը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Մաշտոցէն աւելի գերազանց ցոյց տալու:

Այս յօդուածով պիտի ներկայացնենք ակնարկուած այդ հատուածները, միևնոյն ոտեն օգտագործելով զանոնք՝ առաւելագէտ վարքին և տեղտեղ Ագաթանգեղոսի մէջ կարգ մը ճշգրտւեցնելու համար: Ոյդ գործին մէջ մեզի իր գնահատելի նպաստը պիտի բերէ Փաթր Կորիւն՝ իր պարունակած արժէքաւոր վկայութիւններով:

Ինչպէս մեր պատմիչներուն գործերէն շատերը, նոյնպէս և Մաշտոցի վարքը անխաթմ է ձեռով չեն հասած մեզի: Հետեւորաւ այդ գրութեան մէջ ժամանակի ընթացքին յառաջացած խաթարումներէն ոմանց սրբագրումով որոշ չափ մը ձեռք բերած պիտի ըլլայ Կորիւն վարդապետի թանկարժէք երկը:

Այստեղ Մաշտոցի վարքին համար կը գործածենք Գառնիկ Ֆինտզիսի հրատարակութիւնը (Երուսաղէմ, 1930). իբրեւ Փաթր Կորիւն՝ Վենետիկի 1894ի տպագրութիւնը, և Ագաթանգեղոսի համար R. W. Thomsonի կողմէ 1976ին լոյս ընծայուած բնագիրը:

Ա. — Վարք Մաշտոցի, տող 1-7

ՁԱԳՔԱՆԱԳԵԱՆ աղբին և Հայաստան աշխարհին զատուածապարզեւ զրոյն, եթէ հօրք և յորճմ ժամանակի մատակարարեցաւ, և ո՞րպիսի արամբ այնպիսի նորոգատուր աստուածնդէն շնորհս երեւեցաւ, և վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեան և հրեշտակաբար կրօնիցն օռաքինութեան զմտաւ ածեցով յիշատակարանս առանձին մատենանշան ծաղկեցուցանել:

Ա. — Ագաթանգեղոս, յօդ. 16

Ընթերցեալ զԹորգոմայ ազգին, ըղ-Հայաստան աշխարհին զատուածապարզեւ տեւեռացն Աւետարանին քարոզելոյ բանին կենաց, թէ որպէս կամ զիարգ ընկալան, և որպիսի արամբ, կամ ո՞ք ուստեք, որ զայս նորոգատուր զառաքելաբար շնորհս յանձին ցուցանելով՝ այնպիսի աստուածային շնորհօք երեւցաւ: Եւ վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեան և հրեշտակաբար վարուցն առաքինութեան և կարգացն, աշուական համբերութեանցն շնորհալից մեծագոր նահատակին, որ և խոստովանող Գրիգորոսի գտեալ և վկայ ճշմարտութեան:

Այս երկու հատուածներուն նմանութիւնը ակներև է, բայց ոչ թէ միջարկութիւն ըլլալուն հետեանքով, այլ արդիւնքն ըլլալով միևնոյն հեղինակի գրչին: Յատկապէս դիտելի են վարքին մէջ գործածուած հրեշտակաբար կրօնիցն և Ագաթանգեղոսի կիրարկած զառաքելաբար շնորհս՝ աստութիւնները: Հմտ. նաեւ ճեթանոսար սովորութեանցն (Ագաթ. յօդ. 163). զգանաւարար զաղանամտութիւնն (Փաւստոս, Վենետիկ, 1914, էջ 40):

Բ. — Վարք Մաշտոցի, տող 193-218

Որով առժամայն լուսաւորեալ և թեւամուխ միջամուխ յատուածատուր հրամանաց հանգամանս, և ամենայն պատ-

Բ. — Ագաթանգեղոս, յօդ. 864, 869

Որով առժամայն լուսաւորեալ և թեւակոխ թեւամուխ եղեալ աստուածատուր հրամանացն ի հանգամանս, և ամենայն

րաստութեամբ դանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն, եւ յետ այնորիկ, ըստ աւետարանական չափուցն ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ՝ մերկանայր այնուհետեւ զաշխարհակիր ցանկութիւնսն, եւ առեալ զխաչն պարծանաց, ելանէր զկնի լամենակեցոյց խաչելոյն, եւ հաճեալ հրամանացն պալմուն՝ ի խաչակիր գունդն Քրիստոսի խառնէր, եւ անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարգ մտանէր: Բազում եւ ազգի ազգի վշտակեցութիւն ըստ Աւետարանին կրէր, լամենայն կրթութեամբ լամենայն իրաց հոգեւորացն զանձն տուեալ, միայնաւորութեան, լեռնակեցութեան, քաղցի եւ ծարւոյ, եւ բանջարաճաշակութեանց, արգելանց անլուսից, խարաղնազգեստ եւ գետնատարած անկողնոց: Եւ բազում անգամ զհնչական հանգիստ գիշերոյն եւ զհարկ քնոյ յոտնաւոր տքնութեան ի թօթափել սկան վճարէր: Եւ զայս ամենայն առնէր ո՛չ սակաւ ժամանակաւ, եւ գտեալ եւ զոմանս յինքն յարեցունանէր՝ աշակերտեալ նմին սովորական աւետարանութեան: Եւ այնպէս ամենայն փորձութեանց ի վերայ հասելոց կամայական քաջութեամբ տարեալ եւ նովիբ լուսաւորեալ եւ պայծառացեալ, ծանօթական եւ հաճոյ լինէր Աստուծոյ եւ մարդկան:

Այս տողերը աւելի լու կը պատշտնին Մաշտոցին, քան Լուսաւորչին եւ Արիստակէսին:

Գ. — Վարք Մաշտոցի, տող 368-420

Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիորն առնելոյ զխուժողութեան Մարաց, որք ո՛չ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւղաւորեան, այլ եւ վտոն խեցքեկագոյն եւ խոշորագոյն լեզուին դժուարամտոյցք էին, առ ի յարդարել եւ զնոսա հարսնց ամացն [հարանցամոյն] ծնունդս, առեալ պարզախոս՝ հաեռորարանս, կրթեալս աստուածաւոր իմաստութեանն ծանօթ կացուցանէին: Եւ այնպէս միջամուխ եղեալ հանգամանօքն օրինապատգամացն, մինչեւ բնաւ արտաքոյ իւրեանց բնակաւորութեանն զերծանել:

պատրաստութեամբ զանձն յարդարեալ, եւ ըստ աւետարանական չափուցն ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ: Մերկացեալ այնուհետեւ զհնչականակիր ցանկութիւնսն, եւ առեալ զնշան պարծանաց խաչն յանձն իւր, եւ երթեալ զկնի լամենակեցոյց խաչելոյն՝ հաճել ըզհրամանացն պալման, զկնի խաչակիր գունդն Քրիստոսի աշակերտեցոյցն հետեւեալ:

Արիստակէս, որ ի մանկութենէ ըստ աստուածաւորութեան սնեալ էր, որ ի միայնակեաց լեռնակեաց ի կրօնս մտեալ էր, եւ բազում եւ ազգի ազգի վշտակեցութիւն ըստ Աւետարանին կրեաց հոգեւորաց զանձն տուեալ: Միայնաւորութեան, լեռնակեցութեան, քաղցի եւ ծարւոյ եւ բանջարաճաշակ կենաց, արգելանց անլուսից, խարաղնազգեստ եւ գետնատարած անկողնոց, եւ բազում անգամ զհնչական հանգիստն գիշերոյ, զհարկ քնոյ, յոտնաւոր տքնութեան ի թօթափել տկան վճարէր, եւ զայս արարեալ ոչ սակաւ ժամանակաւ: Եւ գտեալ եւ զոմանս՝ յինքն յարեցուցեալ եւ աշակերտեալ նմին աւետարանական սպասաւորութեան: Եւ այնպէս ամենայն փորձութեանց ի վերայ հասելոց կամայական քաջութեամբ տարեալ, եւ նովիբ լուսաւորեալ եւ պայծառացեալ, եւ ծանօթական եւ հաճոյ եղեալ առաջի Աստուծոյ եւ ամենայն մարդկան:

Գ. — Ագաթանգեղոս, յօդ. 789, 893-896, 854, 775-776

Ապա փութացեալ հասանէր ի քաւառն Դերջան, զի եւ անդ յառաջացի լնուլ զառաքելական քարոզութեանն զարուեստ մշակութեանն երկովք, եւ զերծուցանել զնոսա ի գարշելի դիւցական սատանայակիր բարուցն ճիւղաւորեանէ, զխուժողութեանն աշակերտելով, զխոշորագոյն եւ զխեցքեկագոյն բարո հեթանոսութեան չրջել ի զգաստութիւն աստուածուսոյց իմաստութեանն եւ ծանօթ աւետարանական աւետեացն, յարդարեալս ընդելս կացուցանէր (789):

Եւ ի ձեռն առեալ տանուհետեւ առաւածագործ մշակութեամբ զաւետարտեալան որոշեալսն ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել, մանաւանդ հայեցեալ ի տեսնաբարբառ հրամանացն բարձրութիւն որ առ երանելին Մովսէս եկեալ վասն ամենայն իրացն եղելոց՝ յաստուածեղէն պատգամոցն բարձրութիւն ուսնդելոցն՝ մասենադրել առ ի պահեստ յաւիտեանցն որ գալոց էին. նոյնպիսիք և այլոց մարգարէիցն հրամայեալք: ՃԼԷ, ասէ, քարտէզ նոր մեծ և գրեալ ի նմա գրչաւ գպրիւ: Եւ այլաւ, թէ Վերեմիայի թախտակի, և ի գիրս հաստատեալ: Իսկ Դաւիթ յայտնապէս ևս վասն ամենայն ազգաց զվիճակ աստուածատուր օրինացն նշանակէ ասելով, թէ Վերեմիայի յազգ այլ: Զոր եկեալ կատարեաց ամենափրկիչն Քրիստոս շնորհատուր հրամանաւ, եթէ ճելէք ընդ ամենայն տիեզերքս: Ուստի և երանելի հարցն մերոց համարձակութիւն տեսալ, յուսայից փութով և երեւելի արդիւնակատար զիւրեանց մշակութիւնն ցուցանեն:

Յայնմ ժամանակի երանելի ցանկալի և անպայման սքանչելի լինէր աշխարհն Հայոց, յորում յանկարծ ուրեմն օրէնուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, և յառաջդէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդով, հանդերձ աշխարհակեցոյց Աւետարանաւն Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն՝ հայաբարբառ հայերէնախօսք գտան:

Անդ էր այնուհետեւ սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայել տեսիլ հայեւոյն: Քանզի երկիր, որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ, յորում ամենայն աստուածագործ սքանչելագործութիւնքն գործեցան՝ առժամայն վաղվադակի իրացն եղելոց խելամուտ լինէր, ոչ միայն ժամանակաւ պաշտեցելոցն, այլ և յառաջոյն յաւիտեանիցն և ապա եկելոցն, սկզբանն և կատարածի և ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն:

Բայց նայեցաք իբրեւ ի ցուցող հոյակի յաստուածագիր բարձրութիւն տուլութեան հրամանացն, որ առ երանելին Մովսէս եկեալ վասն ամենայն իրացն հեղելոց և աստուածեղէն պատգամացն աւանդելոց՝ մասենադրել ի պահեստ յաւիտեանցն որ գալոցն են (893):

Նոյնպիսիք և այլոց մարգարէիցն հրամայեալ. ՃԼԷ, ասէ, քարտէզ նոր մեծ և գրեալ ի նմա գրչաւ գպրիւ ետարտարի: և այլաւ՝ թէ Վերեմիայի թախտակի և ի գիր հաստատեալ, զի որ ընթեռնուն՝ համարձակ ընթեռնուցուց (894): Իսկ Դաւիթ յայտնագոյն և վասն ամենայն ազգաց զվիճակ աստուածատուր օրինացն նշանակէ ասելով, թէ Վերեմիայի յազգ այլ: և թէ ճէր պատմեցէք զորով ժողովրդոցն (895):

Զոր եկեալ կատարեաց ամենափրկիչն Քրիստոս շնորհատուր հրամանաւ, թէ ճելէք ընդ ամենայն ազգաւ, և թէ քարտէզի Աւետարանս ի ներքոյ երկնից: Ուստի և երանելուս յայտնիկ համարձակութիւն տեսալ յուսայից փութով երեւելի և արդիւնակատար ըստ Աւետարանին զիւր մշակութիւնն ցուցանէր (896):

Յայնմ ժամանակի երանելի ցանկալի և անպայման սքանչելի լինէր երկիրս Հայոց, որպէս զՄովսէս, որ յանկարծ ուրեմն օրէնուսոյց հերթալական բանակին լինէր, ամենայն մարգարէական դասուն, և կամ իբրեւ զյառաջդէմն Պաւղոս բովանդակ առաքելական գնդաւ, հանդերձ աշխարհակեցոյց Աւետարանաւն Քրիստոսի՝ սոյնպէս և ստ եկեալ հասեալ երեւալ՝ հայաբարբառ հայերէնախօս գտաւ (854):

Անդ էր այնուհետեւ սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայել տեսիլ հայեցելոցն: Քանզի երկիր, որ և համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ, յորում ամենայն աստուածագործ սքանչել(ու)[ագործութիւնքն գործեցան՝ առ ժամայն վաղվադակի իրացն եղելոց խելամուտ լինէր, ոչ միայն առ ժամանակաւ պաշտելոցն, այլ և յառաջեկարգ յաւիտեանցն և յապա եկելոցն, և սկզբանն և կատարածի, և ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն (775):

Իսկ իբրեւ զչափ առեալ զիրոցն հաս-
տատութեան, համարձակագոյն և առա-
ւելագոյն զաշակերտութիւն նորագիւտ
վարդապետութեան խմբէին ուսուցանել
և թեքել, և պատրաստական քարոզու-
թեան անգլա մարդկան յօրինել, որոց
և ինքեանք իսկ ի կողմանց և ի գաւա-
ռաց Հայաստան տշխարհին յորդեալք և
գործեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն
գիտութեան Աստուծոյ: Քանզի յԱյրու-
բատեան գաւառին և կայս Թագաւորացն
և քանանայապետացն բղխեցին Հայոց՝
չնորձ պատուիրանացն Աստուծոյ:

Կ'արժէ ժամանակն որ Մաշտոցի վարժին այս միակառուր երկուր (52 տղ) հասուածին գիժաց՝ Ագաթանգեղոսի մէջ կը տեսնենք չորս հասուածներ, որոնք շատ հեռու են իրարմէ. այսպէս, յօդ. 739, 893-896, 854, 775-776:

Դ. — Վարժ Մաշտոցի, տղ 489-496
Հրաման տայր այնուհետեւ արքայն
վրաց ի կողմանց կողմանց և ի խառնա-
զանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ ժե-
ղովիլ մանկունս տալ ի ձեռն վարդապե-
տին: Զոր առեալ արկանէր ի բովս վար-
դապետութեան, և հոգեւոր սիրոյն ե-
րանգմամբ զաղտ և զժանգն չարաւսնոս
դիւանն և զսնտոխաղձով պաշտամանն ի
բաց քերեալ. այնչափ անջատեալ ի հոյ-
րենեաց իւրեանց և անյիշատակ ցուցանել
մինչև ասել թէ ճոռուցայ զժողովուրդ
իմ և զտուն հօր իմոյս:

Ե. — Վարժ Մաշտոցի, տղ 547-555
Վասն որոյ հաւանեցուցեալ ճշմար-
տին դարձուինս, անընկալ թողոյր, և
երկիր պազեալ ծիրանափառ Օգոստակա-
նացն և Սրբոյ Կաթողիկոսին, և ընկալ-
եալ ողջոյն յեկեղեցւոյն և յերեւելի իշ-
խանացն քաղաքին, և ամենայն իւրա-
յովքն յաջողեալք ելանէին ի դեպակս
ի կառս արքունատուրս: Եւ մեծաւ չքով
և բազում վայելչութեամբ ունէին զհա-
նապարս արքունականս, և ամենայն
քա աքացն պատահելոց՝ ի քաղաքին պայ-
ծառագոյն երեւէին և մեծամեծ պարգե-
սդեալ գային հասանէին ի ժամագիր
կողմանս:

Իսկ իբրեւ զչափ առեալ զիրացն հա-
տատութեան՝ համարձակագոյն և առա-
ւելագոյն զաշակերտութիւն նորագիւտ
վարդապետութեան խմբէին ուսուցանել,
թեքել և պատրաստական քարոզութեան
անգլա մարդկան յօրինել: Որոց և ինք-
եանք իսկ ի կողմանց կողմանց և ի գա-
ւառաց գաւառաց Հայաստան տշխարհին՝
յորդեալք և գործեալք հասանէին ի բաց-
եալ աղբիւրն շնորհաց գիտութեան Գրիս-
տոսի: Քանզի յԱյրարատեան գաւառին,
ի Թագաւորանիստ կայանան, բղխեցին
Հայոց ասնն Թորգոմայ շնորձ քարոզու-
թեան Աստուարանին պատուիրանացն Աս-
տուծոյ (776):

Դ. — Ագաթանգեղոս, յօդ. 839

Նայնպէս հաւանեցուցանէր զթագա-
ւորն, զի ի գաւառաց գաւառաց և կող-
մանց կողմանց ի տեղիս տեղիս ժողովա-
ցնն բազմութիւն մանկաւոյ, առ ի նիթ
վարդապետութեան, զգաղանամիտ, զվայ-
րենադոյն, զճիւղադարոյ գաշխարհա-
րնակոն, զորս առեալ արկանէր ի բովս
վարդապետութեան, և հոգեւոր սիրոյն
եւանդմամբ զաղտն և զժանգն զչարաւա-
հառ գիււցն և զսնտոխաղձով պաշտո-
մանցն ի բաց քերէր: Եւ այնչափ անջա-
տէր ի հայրենեացն ինկալացն իւրեանց՝
մինչև ասել նոցա, թէ ճոռուցայ զժողո-
վուրդ և զտուն հօր իմոյս:

Ե. — Ագաթանգեղոս, յօդ. 880-881

Եւ ապա հրաժարեալ ի ծիրանափառ
օգոստականացն և ի սրբոյ կաթողիկոսէն,
ընկալեալ ողջոյն յեկեղեցւոյն և յերեւելի
իշխանաց քաղաքին, և ամենայն իրօք
յաջողեալք՝ ելանէին յոսկիպատ կառս
արքունատուրս, և մեծաւ չքով և բա-
զում վայելչութեամբ ունէին զճանա-
պարս արքունականս:

Եւ ամենայն քաղաքաց պատահելոց
պայծառագոյն երեւէին, և մեծամեծս ըստ
արժանատութեան արքայութեան պա-
տուեալ անդատին, մինչև գային հասա-
նէին յերկիրն Հայոց, յԱյրարատեան գա-
ւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, ի հան-
դըստակայս սրբոցն: